

Záró kutatói jelentés (F 60928)

Az OTKA által támogatott három éves kutatási időszak során a munkatervben vállalt két legfontosabb feladat mentém folytattam kutatásokat. Egyrészt a kiindulási pontként megjelölt nyelvemlék-szövegek minél alaposabb irodalomtörténeti vizsgálatát végeztem, s megpróbáltam a szövegek esetleges latin forrásait megtalálni és közölni. Másrészt a dramatikus prédikáció néven ismert szövegek irodalomelméleti és funkcionális hátterét próbáltam a lehető legteljesebb mértékben feltárni az ókori és középkori irodalomelmélet forrásainak bevonásával. A nyelvemlékeinkből vett motívumok elemzése nyomán arra a kérdésre kerestem választ, miért és hogyan jönnek létre olyan színes és élénk dialógusokat és monológokat tartalmazó szövegek, melyek ennek ellenére valójában mégsem drámák, sokkal inkább traktátusok vagy prédikációk. Illetve azt próbáltam felfejteni, milyen kapcsolat állhat fenn e furesza „fél-drámai” szövegek és a valódi drámák, a középkori misztériumjátékok között.

Ennek megfelelően a munka legfontosabb részét a dramatikus prédikációkra vonatkozó szakirodalom, illetve az egyes motívumokkal, jelenetekkel kapcsolatos, elsősorban kézíratos forrásanyag feltárása, összegyűjtése és elemzése jelentette. Ennek során az első két év folyamán igyekeztem minél alaposabban áttekinteni a különböző kisebb és nagyobb európai könyvtárak anyagának vonatkozó darabjait. Ahol lehetséges helyszíni kutatások (így pl. Londonban, Párizsban vagy Prágában), illetve legfőképpen a katalógusok, online és digitális adatbázisok segítségével. Ennek eredményeképpen számos igen érdekes és a magyar kutatás által eddig egyáltalán nem vagy csak alig ismert szövegre sikerült bukkannom. Ezen szövegekről minden esetben mikrofilm-másolatot kértem, s ezek vizsgálatát, illetve a középkori magyar és latin nyelvű emlékeinkkel való egybevetését folyamatosan végeztem. A három éves kutatás során elért és publikált eredmények tehát szinte teljes egészében az így összegyűjtött forrásanyagon és szakirodalmon alapulnak.

A kutatómunka mindjárt az első évben egy igen jelentős mellékszálal egészült ki, amelyre a kézíratos források feldolgozása közben bukkantam. Ekkor figyeltem fel a 3. századi Szent Demeter vértanú csak a középkori Magyarországról ismert legendájára. A szövegben, amely elemzéseim szerint valamikor a 13. század első éveiben Magyarországon készülhetett egy görög nyelvű passió felhasználásával, Árpád-kori latin nyelvű irodalmunknak egy a Szent István, Imre vagy László-legendához méltó emlékét sikerült felfedezni. A latin szöveg kritikai kiadása, amely 1511 óta nem jelent meg nyomtatásban, azóta el is készült, s egy a szent hazai kultuszának minden aspektusát feltáró többszerzős monográfiában jelent meg a Balassi Kiadó gondozásában 2007 decemberében, melyet az OTKA (P050139 sz.) is támogatott. A

könyvben az általam írott több mint 5,5 ívnyi tanulmány részletesen foglalkozik a szent tiszteletével a görög és nyugati kultúrkörben, s ennek az európai kontextusnak a háttérében tárgyalja a magyarországi kultusz történetét. Részletesen számba veszi a szent legendájának különböző görög és latin nyelvű változatait, az utóbbiak esetében számos kézirat és ősnymtatvány szövegének bevonásával. A kötetben helyet kap a hazai Demeter-tisztelet egyházi és képzőművészeti emlékeinek, illetve a vértanúval kapcsolatos népi hagyományok gyakorlatilag teljes körű bemutatása. A tanulmányokat egy forrásgyűjtemény zárja, amelyben helyet kap a szent hazai legendájának kritikai kiadása, annak magyar fordítása, Demeter zsolozsmájának zenei és szöveges anyaga, ugyancsak magyar fordítás kíséretében, valamint a szent szekvenciájának eddig kiadatlan zenei anyaga is. A kötetről megjelenése óta több recenzió is hírt adott,¹ illetve felkérést kaptunk az ottawai székhelyű Institute for Medieval Music részéről egy a szent hazai kultuszát, és liturgikus emlékeit bemutató német nyelvű kötet szerkesztésére is. Mindemellett az eredmények népvándorláskori vonatkozásairól egy angol nyelvű cikket készítettem a *Byzantinische Zeitschrift* számára, melyet most bírálnak, illetve felkérést kaptam a hagiográfiai szakma legjelentősebb fórumától, az *Analecta Bollandianá*tól is egy a legendát bemutató német nyelvű tanulmány elkészítésére.

Ugyancsak a forrásfeltárás közben sikerült rábukkannom Temesvári Pelbárt a kutatás által csupán *Prófétajáték* címen számon tartott,² s később a nyelvemlékekben (Tihanyi- és Horvát-kódexben) is megjelenő prédikációjának forrására is. A szöveget, amelyet a kéziratok tanúsága szerint egy bizonyos Nicolaus de Spina írt a 14. század közepén, megpróbáltam a drámatörténet kontextusában is elhelyezni, s amennyire lehetséges, forrásait is feltártam, melyek érdekes módon a rabbinikus irodalom felé vezetnek. A munka eredményeit először a *Société International pour l'Étude du Theatre Médiévale* 2007-es lille-i konferenciáján ismerttettem, ahol megválasztottak a társaság magyarországi képviselőjének és a következő, 2010-ben Giessenben tartandó konferenciára is meghívtak. Az előadás azóta tanulmány formájában is megjelent a *European Medieval Drama* c. folyóiratban.

A forrásfeltárások másik fontos eredménye volt a *Sermones Dominicales* néven ismert, magyar glosszás prédikációs kötetben szereplő passió predikáció forrásainak feltárása és irodalomtörténeti elemzése. A szöveg, amely – mint a középkori magyar passiójátékokról tanúskodó féldrámái szöveg – egyébként szintén helyet kapott Kardos Tibor drámai

¹ Veszprémy L., in: *Hadtörténelmi Közlemények* 121 (2008), 478-481, ill. Nemerkenyi E., in: *Századok* 143 (2009), 487-490.

² RMDE I, 314-345.

emlékeinek sorában³, voltaképpen egy 14. századi ágostonos szerző, Michael de Massa († 1337) teológiai munkája, amely egy fiktív, ráadásul apokrifnak álcázott dialógus kereteibe ágyazva próbálja meg a passióval kapcsolatos skolasztikus nézeteket népszerűsíteni. A szöveg éppen a benne érezhető skolasztikus teológia kapcsán ékesen árulkodik a dramatikus prédikáció módszereiről és céljairól. Megmutatja, miképpen próbálják meg az egyes középkori szerzők a bonyolult, a köznép számára szinte alig érthető teológiai tanítást különböző, bibliai szereplőket felvonultató, „ál-apokrif” drámai részleteket tartalmazó prédikációkban népszerűsíteni. Erről a szövegről, illetve a dramatikus prédikáció funkciójáról a European Science Foundation és a prágai Center for Theoretical Studies által rendezett „Medieval Memories, Case Studies, Definitions and Contexts” címen 2007 szeptemberében Prágában megrendezett konferencián tartottam előadást. Az előadás azóta tanulmány formájában is elkészült, s a Brill kiadó gondozásában még ebben az évben megjelenik, most nyomdában van.

A munkatervben vállalt másik motívumtörténeti vizsgálat, a Máriabesnyői Töredék ill. a Piry-hártya által megőrzött újabban egyetlen középkori misztériumjátékunk gyanánt számon tartott⁴ „megváltás-per” vizsgálata is új eredményeket hozott. A szöveg ősforrása ugyanis feltehetőleg egy a magyar kutatás által eddig nem ismert latin nyelvű *Passio secundum legem* címen fennmaradt teológiai traktátus, amelyből furcsamód valóban létrejöttek népnyelvű drámai művek, például a francia Jougement de Rouergat (15. sz.) vagy az osztrák Vigil Raber egy darabja /Eyn Recht dass Christus stirbt - 1521/ nyelvű).⁵ Ezek a szövegek azonban a megváltás-per sosem a passió eseményeinek sorába ágyazva tartalmazzák, mint ahogyan azt fent említett nyelvemlékeink teszik, hanem önállóan, kontextus nélkül beszélnek el. A motívum nyelvemlékeinkhez hasonló passiók kontextusban igen ritkán, csakis néhány cseh és lengyel forrásból ismert passiók prédikációban fordul elő, ám valódi misztériumjátékban nem sikerült feltalálnom. Mindez pedig – véleményem szerint – arra utal, hogy az egyetlen hazai misztériumdrámaként számon tartott szöveg feltehetőleg ugyancsak nem dráma, sokkal inkább egy újabb, a többi nyelvemlék-kódexben található szöveghez hasonló passiók-beszéd vagy elmélkedés. A témáról a Károli Egyetemen „Ima és áldozat” címmel rendezett vallástudományi konferencián tartottam előadást, amely a konferencia aktáiban fog majd megjelenni. Idegen nyelven pedig a „Heresy and Orthodoxy” címen megrendezendő leedszi International Medieval Congress-en fogom majd ismertetni és közölni 2009. júliusában *God*

³ Vö. RMDE I, 101-102.

⁴ Kedves, Csaba: „Magyar nyelvű drámatöredék a 15. század végétől”, in *A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai.*, Miskolc: Miskolci Egyetemi, 2000, 200-209.

⁵ Vö. Muir, L.: *The Biblical Drama of Medieval Europe*, Cambridge: University Press, 2003, 123-125.

Speaks Against Heretics: Pseudo-Apocryphal Dialogue as a Tool in Anti-Heretical Polemics címmel. A nyelvemlékekre vonatkozó közvetlen eredmények pedig az OSzK nyelvemlék-kiállításának katalóguskötetében kapnak majd helyet.

A három éves kutatómunka során az egyik legnehezebb, szinte megoldhatatlannak tűnő feladatot a Königsbergi Töredéken olvasható ugyancsak dramatikus homília vagy meditáció gyanánt számon tartott szöveg elemzése jelentette. A kutatás során megpróbáltam minden lehetséges műfaji vagy tematikus párhuzamot bevonni a vizsgálatba. Átnéztem minden fellelhető kiadott és kéziratot Krisztus- és Mária-életrajzot, több száz patrisztikus és középkori homíliát, prédikációt, himnuszokat, szekvenciákat, latin és népnyelvi költeményeket, Mária-énekeket vizsgáltam, ám konkrét párhuzamra szinte alig leltem. Ekkor sikerült rábukkannom a Töredék azóta nyomtalanul elveszett őrzőkódexének fotóira, melyek – véleményem szerint – nagyban segítik a nyelvemlék értelmezése és provenienciája körüli homály eloszlatását. Az őrzőkódexben elkülöníthető kézírások és a Töredék, ill. a Szalagok szövegét író kéz írásának összevetése nagyon érdekes eredményeket tartogat, s feltételezésem szerint megadhatja a kulcsot a Töredék értelmezéséhez is. A csupán néhány napja körvonalazandó eredményről az Országos Széchényi Könyvtár által rendezett nyelvemlék-kiállítás katalóguskötetében kért nagyobb tanulmányban, illetve az MTA ITI által szervezett *Egyházi műveltség a régi Magyarországon* c. Pécsen megrendezendő konferencián szeretnék majd beszámolni.

Mindemellett a forrásfeltáró munkák során számos további nyelvemlékünk forrásaihoz is sikerült közelebb jutnom. Rábukkantam az Érsekújvári kódex egy érdekes passiószövegének⁶, illetve a Nagyszombati kódex Hitvallás-kommentárjának⁷ (ff. 313-336) eddig nem ismert latin eredetijére is. Ezeket a közeljövőben szeretném majd ismertetni. A forrásfeltárás során találtam rá a Schlaegli Szójegyzék kódexében egy eddig ismeretlen magyar vonatkozású hexameteres csízióra is. A latin szöveg a magyar szentekről (Istvánról, Imréről, Lászlóról, Gellértről és Demeterről) is tartalmaz verseket, melyek, mint ezt prágai összehasonlító kutatásaim igazolták, minden bizonnyal középkori latin nyelvű irodalmunk önálló alkotásainak tekinthetők. A szövegeket, melyekhez bőséges iskolai kommentár is társul, még ebben az évben szeretném publikálni. Demeterre vonatkozó részletét pedig, egyelőre a kommentár nélkül, már a Szent Demeterről szóló monográfiában kiadtam.⁸ A csíziót magát pedig az OSzK nyelvemlék-kiállításának katalógusában fogom majd bemutatni.

⁶ *A fegyverökről avagy állatokról, melyekkel Krisztust kínozták*, vö. Nyelvemléktár IX (1888), 57-63.

⁷ Nagyszombati kódex, Budapest: Argumentum, 2000, 318-342.

⁸ Tóth P.: Szent Demeter Magyarország elfeledett védőszentje. Budapest: Balassi, 2007, 121-123.

Valamint – s ezt is fontosnak tartom megemlíteni – nemrégiben sikerült rábukkannom a Königsbergi Szójegyzék néven ismert egyik legkorábbi szójegyzékünk jelenlegi őrzőhelyére is (Berlin Geheimes Staatsarchiv), ahonnan az OSzK 2009-i nyelvemlék-kiállítása számára az eddig ismert 1916-os másolat helyére egy új, minden igényt kielégítő digitális kópiát fogunk majd beszerezni a Szójegyzékről.

Ide kapcsolódik még a munkatervben vállalt harmadik, kiegészítő feladat, a különböző, elsősorban ókori és patrisztikus forrásszövegek kommentált fordításainak elkészítése és megjelentetése is, melyet a kutatás folyamán igyekeztem folyamatosan végezni. Ennek eredményeképpen jelent meg a Königsbergi Töredék és számos (angol, olasz és francia) népnyelvi drámaszöveg forrásának tekinthető görög nyelvű, Aranyszájú János neve alatt fennmaradt Angyali Üdvözletről szóló homília, illetve egy rendkívül érdekes és nagy jelentőségű latin karácsonyi homília magyar fordítása.

A forrásfeltárás mellett a kutatás másik, talán legfontosabb vonalát az elméleti alapvetés, a műfaj irodalom-elméleti és történeti háttérének tisztázása jelentette. A kutatási tervben vállalt másik feladat, a Nikodémus-evangélium hazai változatainak és recepciójának elemzése közben ébredtem ugyanis rá, hogy az apokrifek és a dramatikus prédikációk között számos ponton igen szoros kapcsolat érezhető. Nem véletlen, hogy a dramatikus prédikációk dialógusait a kutatás először általában különböző apokrif iratokkal, hagyományokkal próbálja meg kapcsolatba állítani, s általában úgy véli, azok többnyire egy-egy apokrif irat nyomán jöttek létre, vagy legalábbis apokrif hagyományokból táplálkoznak.⁹ Ez azonban nem vagy legalábbis csak részben igaz, mivel sok esetben – épp a Nikodémus evangélium szövegével kapcsolatban – a helyzet épp fordított, s az apokrif irat jött létre különböző dramatikus prédikációk másodlagos felhasználásból. Mindez pedig arra utal, hogy a két „műfaj”, apokrif és homília valamiképpen egy érem két oldala, egyetlen dolog két kifejeződési formája, azaz kell lennie közöttük egy alapvető rokonságnak, „közös nevezőnek”, s ha ezt megtaláljuk, talán mindkettő eredetéhez közelebb juthatunk. E felismerést először egy az apokrif irodalom és a prédikációk kapcsolatával foglalkozó recenzióban ismertettem, amely megjelenésekor nagy visszhangot keltett, s melyet az Ókortudományi Társaság az év recenziójának kiadott Révay-díjjal jutalmazott. A további vizsgálatok, elsősorban a Nikodémus-evangélium elemzése során arra figyeltem fel, hogy e szövegek dramatikus jeleneteinek háttérében a különböző szentírási (elsősorban ószövetségi, főleg a prófétai) idézetek különleges kezelése és kommentálása rejlik, s ez a különleges dramatikus jellegű kommentár, azaz az exegézis jelenti a keresett

⁹ Vö. pl. RMDE I, 106.

„közös nevezőt”, vagyis a szövegek megértésének kulcsát. Az említett szövegek ugyanis a szerzők, azaz a próféták megszólítása által mintegy élőben idézik meg az idézeteket, s ezeket azután egyes szám első személyben beszéltetve élő személyként jelenítik meg. A felismerést először egy a jelenséget talán legvilágosabban illusztráló latin nyelvű homília példáján mutattam be, a Magyar Patrisztikai Társaság konferenciáján, később a homíliát egy irodalomtörténeti bevezetés kíséretében magyarra is lefordítottam. Ezután a motívum további felhasználásait is vizsgálat alá vettem. A legtanulságosabbnak a Nikodémus-evangélium próféta-jelenete bizonyult, mely szerencsés módon prédikációs és apokrif kontextusban egyaránt fennmaradt, s ezért talán a legjobb példáját adja annak, miképpen hordoz egy alapvetően dialógusokból építkező dramatikus apokrif jelleget alapvetően teológiai funkciót, s hogy apokrif dialógus pusztán az exegézis hordozója, transzmittere, egyfajta kommunikációs módszer, stratégia, amely prédikációban vagy önállóan is előkerülhet, s ennek tükrében nevezzük egyszer dramatikus prédikációnak, máskor apokrif elbeszélésnek, dialógusnak. Az eredményeket először a *Rewriting the Bible* című prágai konferencián közöltem, majd egy magyar nyelvű tanulmányt készítettem, amely a Vallástudományi Szemlében jelent meg, s a témát egy az Ókortudományi Társaság januári felolvasóülésén tartott előadásban finomítottam tovább. Nemrégiben pedig elkészítettem az eredményeket bemutató tanulmány angol nyelvű változatát is a prágai konferencia aktáiba. Eközben egy másik motívum, Krisztus pokolraszállása kapcsán is megvizsgáltam az apokrifek és a dramatikus prédikációk egymást komplementer módon magyarázó, a jelenséget mint a teológiai és exegetikus tanítás népszerűsítésére, legitimálására irányuló kommunikációs stratégiát értelmező elmélet használhatóságát. A témát felterjesztettem a keresztény apokrifekkel foglalkozó kutatások központjának számító AELAC (*Association pour l'étude de la littérature apocryphe chrétienne*) 2010-es strassbourgi konferenciájára, amely *Speaking Quotations – The Genesis of an Apocryphal Narrative* címen el is fogadta azt.

A jövőben szeretném elvégezni az OTKA által támogatott kutatások teljes lezárását, az elhangzott konferencia-előadások végleges publikációjával, illetve a feltalált források közzétételével, illetőleg, mindemellett szeretném folytatni a dramatikus prédikáció és az apokrif irodalom összevetése során kirajzolódó eredmények további kutatását, s ezek nemzetközi fórumokon történő ismertetését.

Tóth Péter